

Razpad idealne stavbe na otoku Pala je morda podoba Huxleyevega spoznanja, da so bila njegova prizadevanja zaman, da govori v prazno: »večna filozofija« je sprejemljiva samo za nekaj izbrancev,¹⁴ svetu pa ni rešitve. Intenzivni napori misleca in ustvarjalca so zatonili v tragiki in pesimizmu.

LITERATURA: Sisirkumar Ghose: Aldous Huxley. A Cynical Salvationist. Bombay 1962. — Jocelyn Brooke: Aldous Huxley. London 1954. — The Novelist as Thinker. Ed. D. Rajan. London 1947. — André Maurois: Magiciens and logiciens. Paris 1955. — Svetozar Koljević: Misaona i literarna pozadina Huxleyevih »romana ideja«. Sarajevo 1958. — Robert Fricker: Der moderne englische Roman. Göttingen 1958. — Norman Nicholson: Man and Literature. London 1944. — S. D. Neill: A Short History of the English Novel. London 1954. — John Atkins: Aldous Huxley. London 1956. — Ludwig Borinski: Meister des modernen englischen Romans. Heidelberg 1965.

MNENJA

DRUŽBENA KRITIKA V SOCIALIZMU*

Svetozar Stojanović

1. Kaj je kritika

S kritiko je treba razumeti ocenjevanje človekove vrednosti, njegove dejavnosti in rezultatov te dejavnosti, kakor tudi utemeljevanje te ocene.

Glede na aspekt človeka ali vrsto dejavnosti, ki jo vrednotimo, lahko ločimo različne oblike kritike: kritika morale, umetnosti, znanosti, politike, gospodarstva, religije itd.

Mnogo ljudi gleda v kritiki izključno *negativno* vrednotenje. Toda kritika znanstvenih ali umetniških del, na primer, obsega v nasprotju s tem ne samo negativno, ampak tudi pozitivno vrednotenje. Dobra kritika je v resnici *celotna* dejavnost ocenjevanja in utemeljevanja te ocene. Vendar je za pomen besede »kritika« negativni aspekt ocenjevanja bolj bistven od pozitivnega. To lahko takole pokažemo: kadar govorimo *samo* o pozitivnih lastnostih kakega posameznika, ne bo nihče rekel, da ga kritiziramo. Če pa ga ocenjujemo *samo* negativno, bodo temu vsi rekli kritika, dasi bodo resda pristavili, da je nepopolna, enostranska ipd.

Ker je človek obdarjen ne samo z vrednostno zavestjo, ampak tudi z vrednostno samozavestjo, ni le kritičen, marveč tudi samokritičen. *Samokritika je ocenjevanje lastne osebnosti, dejavnosti in rezultatov te dejavnosti, kakor tudi utemeljevanje te ocene.* Kar sem rekel o odnosu med pozitivno in negativno obravnavo v kritiki, velja *mutatis mutandis* tudi za samokritiko.

Tudi kritika sama ni vzvišena nad kritiko. Lahko je potemtakem upravičena ali neupravičena. To je odvisno od upravičenosti razlogov, se pravi od

¹⁴ Huxley je preživel zadnja leta v družbi izbrancev, ki so jih povezovali sorodni nazori; med njimi so bili Gerald Heard, pesnik W. H. Auden in pisatelj Christopher Isherwood.

* Priobčujemo prevod Stojanovićeve razprave, ki je bila natisnjena v letošnji drugi številki revije Gledišta. — Op. ured.

tega, ali je osnovana na dejstvih in na poštenih vrednostnih načelih, ki se prav tako navajajo kot razlogi za oceno.

Da bi se zavarovale pred neko vrsto neupravičene kritike, jo nekatere družbene skupnosti imenujejo zabavljanje. Kadar pravi kdo »kritika«, še ne vemo, kako jo ocenjuje, kadar pa uporablja besedo »zabavljanje«, smo lahko prepričani, da je njegovo stališče do take kritike negativno. Mislim, da *moramo z zabavljanjem razumeti kritiko, ki si ne prizadeva, da bi bila osnovana na dejanskih in drugih vrstah razlogov, in ki je izključno negativna*. Iz tega izhaja, da vsaka neupravičena kritika ni zabavljanje, kakor se včasih misli, čeprav je vsako zabavljanje vrsta neupravičene kritike. Zakaj človek si npr. lahko zavestno prizadeva, da svojo kritično oceno osnuje na dejstvih, pri tem pa mu je prepričanje o njih vendarle zmotno. V takem primeru o njem ni treba reči, da je zabavljal, marveč da je samo neupravičeno kritiziral.

Kritika predstavlja neko vrsto dejavnosti, ki ima določene posledice in ki stoji za njo človekova osebnost s svojimi motivi. Zategadelj imamo človeka za odgovornega — ali zaslužnega za njegovo kritično dejavnost. Posebno odgovoren oziroma zaslužen je tisti, ki izreka svoje kritične sodbe, zakaj te niso brez vpliva na kritiziranega in na odnos okolice do njega. Na naš odnos do človeka, o katerem sodimo, vplivajo še naše intimne, neizrečene kritične sodbe. Ena od lastnosti človeka, kakršnega mora izoblikovati socialistična družba, je to, da prijateljsko in odkrito kritizira, namesto da govori v obraz samo najlepše, za hrbtom pa samo najgrše. Vsem nam je znan tip človeka, ki izreka mimogrede, na prvi pogled, najbolj negativne sodbe o ljudeh in njihovih dosežkih, si prizadeva, da jih tako neosnovane sporoča čim širšemu krogu in, ne da bi se poglobljaj, kritizira vse po vrsti, o sebi pa misli samo najbolje. Razume se, da ni človeka, ki nikdar ne kritizira neupravičeno. Človek ni nezmojljiv v ničemer, tudi v kritiki ne. Pozneje lahko pogosto sprevidi, da se je zmotil v kritični sodbi o drugem človeku, in ga postane sram zaradi izrečene sodbe. Vendar se resen človek v takih primerih trudi, da bi popravil morebitne neprijetne posledice, ki jih je rodila njegova sodba, in da bi bil v prihodnje bolj previden in pazljiv.

2. Javna družbena kritika — pridobitev buržoaznega demokratizma

Javna družbena kritika se je z redkimi izjemami (na primer atenska država) razvila kot množičen pojav šele z buržoaznim večstranskim parlamentarizmom. Pravica državljana do javne kritike pomeni enega od največjih dosežkov buržoaznega demokratizma.

Podcenjevalno stališče stalinistov do te pravice človeka v buržoazno demokratičnih državah je vsekakor neupravičeno, obenem pa je to tudi izraz kompenzacije za nesposobnost, da bi se ta pravica izpolnila in poglobila v lastnih državah in organizacijah. Na žalost zastopajo tako stališče tu pa tam tudi nekateri marksisti. Pri tem namreč izhajajo iz pravilnega spoznanja, da je ta pravica v marsičem omejena, ne toliko pravno kolikor z monopolom buržoaznega razreda, na najmočnejša sredstva za množično komunikacijo in oblikovanje javnega mnenja, torej tudi za javno izražanje kritike. Toda od tod gredo predač in trdijo, da je ta pravica v celoti zreducirana na formalnost.

Ustvarjalna kritika, katere cilj je zapaziti, kar je pozitivno, da bi to prevzela, ne more tajiti obstoja nečesa, kar resnično eksistira, ne glede na vse

omejitve. Katere so te omejitve? Razumljivo je, da tukaj govorimo samo o najbolj bistveni omejitvi, iz katere izhajajo vse druge.

Ta omejitev se sklada z okviri buržoazne demokracije. Že Marx je dognal, da gre tu za tako imenovanega abstraktnega in ne konkretnega državljana. To pomeni na kratko, da državljan ne more izrekatih upravnih sklepov sam, skupaj z drugimi državljani, temveč lahko samo voli tiste, ki bodo potem delali namesto njega. Gre torej samo za posredno demokracijo in za posredno, abstraktno soudeležbo državljana. Zato je funkcija kritiziranja, ki jo sicer res lahko opravljajo vsi državljani, ločena od funkcije odločanja (ki pripada izjemno majhnemu številu državljanov), in tudi od tega, ali bo kritika sprejeta. To se pravi, da družbena kritika lahko doseže samo omejeno stopnjo uspešnosti.

Zato je uspešna socialistična kritika položaja državljana kot družbenega kritika v buržoazno demokratičnem sistemu mogoča samo v imenu konkretnega državljana, ravno tako kakor je resnično preraščanje buržoazne demokracije izvedljivo izključno z razvijanjem neposredne socialistične demokracije.

3. Družbena kritika na nižji in višji stopnji socialističnega razvoja

Dosedanja zgodovina socializma je pokazala, da obstojita v njegovem razvoju dve fazi in hkrati dva nivoja. V prvi fazi upravlja socialistično družbo izključno državopartijski aparat, v drugi pa ga postopoma nadomeščajo družbeni samoupravni organi. To seveda ne pomeni, da bodo tudi v prihodnje vse države morale skozi prvo, nižjo etapo. Nasprotno, zelo verjetno je, da bodo začele države, ki imajo višjo družbenogospodarsko začetno osnovo, neposredno uresničevati samoupravni sistem.

Kakor je znano, vsebuje mehanizem monopolističnega državopartijskega upravljanja dve možnosti (če odmislimo tretjo — obnavljanje kapitalizma): da se po eni strani konservira in čedalje huje maliči, ali pa, po drugi strani, da prerase sam sebe z družbenim upravljanjem. Prva alternativa je danes splošno znana kot »stalinizem«.

V času izključno državopartijskega upravljanja socialistične družbe je kritike najmanj, četudi bi bila prav takrat najbolj potrebna. Ne dajmo se zapeljati dejstvu, da se v tej fazi vsiljuje geslo »kritika in samokritika«. To je redno celo še posebna točka dnevnega reda na sestankih vseh družbenopolitičnih organizacij. Popolnoma razumljivo — kadar nekaj ni stalna praksa, se mora umetno forsirati kot izjemen dogodek. Priznajmo pa, da je tak tip kritike veljal vsaj toliko, da je silil človeka, naj svoje mnenje iz-oči v oči sporoča krogu ljudi, s katerimi dela.

Pred vsa prizadevanja, da bi na tej stopnji podpirali kritičnost in samokritičnost kot karakterni odliki, pred pretirano vztrajanje pri pravici in celo dolžnosti človeka, da kritizira, pa se že vnaprej in zavestno postavlja neka bistvena omejitev. Mišljena je namreč družbena kritika, ki načeloma ne presega družbenega položaja svojega nosilca. Njen predmet so samo ljudje, ki stojijo na istem ali nižjem klinu na hierarhični lestvici družbenega statusa. *Temeljitejša družbena kritika* — kadar lahko govorimo o njej, pa sestoji samo iz ponavljanja ali v najboljšem primeru dopolnjevanja kritike, ki prihaja od zgoraj.

Vse to velja *mutatis mutandis* tudi za samokritiko. Javna samokritična ocena se izreka praviloma v navzočnosti oseb, ki stoje na istem ali višjem.

nikakor pa ne na nižjem klinu hierarhične lestvice. K temu je treba dodati še slabo navado, da zahtevajo od človeka, da se *ad hoc* javno »skritizira«. Posledice so zelo negativne. Po eni strani se tepta njegovo dostojanstvo, po drugi pa privzema samokritika čisto deklarativni, verbalni značaj. Ljudje se v takem položaju zatekajo k znani zvijači: čeravno niso prepričani, da je kritika pravilna, se vnaprej javno »samokritično pretipajo« in se s tem rešujejo pred ostrejšo kritiko ali drugimi ukrepi. Ni treba posebej poudarjati, da taka praksa čedalje bolj pogloblja prepad med zasebnim in javnim likom človeka (*homo duplex*). Resnično human in hkrati uspešen kritik ravna drugače: ljudem pušča, da sami presodijo, koliko so njegove kritične sodbe upravičene ali neupravičene, njihovo samokritičnost pa ocenjuje na podlagi prihodnjega obnašanja, ne pa na podlagi izjav.

Če naj izrazimo položaj človeka kot nosivca javne družbene kritike v tej fazi socializma s pojmom »socialnega karakterja«, potem lahko rečemo, da je konformizem ena od njegovih bistvenih značilnosti. Da ne bi zbujal vtisa, da vidim samo negativne elemente socialnega karakterja tega časa, bom navedel tudi nekatere njegove pozitivne lastnosti. To sta na primer izrazita pripravljenost na žrtve in odpo ved v boju za uresničenje idealov, kakor tudi dokajšnja nematerialna motivacija za delo. Ne glede na to pa je zame socialni karakter te etape etično mnogo nižji od tistega, ki se gradi v fazi družbenega samoupravljanja.

Stalinizem je do skrajnosti razvil vso to situacijo v zvezi z družbeno kritiko v sistemu izključno državopartijskega upravljanja. Dovolj je opomniti samo na to, da so stalinisti fizično preganjali in celo uničevali vsakogar, kdor je skušal prekoračiti vnaprej določeno stopnjo kritike. Da bi bila ironija še večja, so (npr. Ždanov) hkrati s tem z vso resnostjo zatrjevali, da je kritika in samokritika »osnovni zakon razvoja socialistične družbe«. Naposled se je treba spomniti še fantastičnih »samokritičnih« priznanj na insceniranih sodnih procesih — večje poniževanje človeka si je res težko predstavljati.

Sele v socialistični fazi, v kateri se delovnim ljudem postopoma omogoča, da ne samo kritizirajo, ampak tudi odločajo — odločajo tudi o tem, ali bodo kritiko sprejeli ali ne —, dobiva javna družbena kritika možnost, da se resnično razvije in postane maksimalno učinkovita. Z drugimi besedami: to je mogoče šele v etapi, v kateri se čedalje bolj zožuje obseg abstraktnosti in se čedalje bolj veča karakter konkretnosti človeka kot državljana. Tu je treba upoštevati še neko psihološko dejstvo: človek, ki opravlja družbeno oblast nepoklicno, a so mu dane pri tem enake možnosti, se manj nagiba k odporu do kritike lastne dejavnosti kakor tisti, ki mu je to poklic.

Birokratski izgovor, zakaj se zanemarja javna družbena kritika, se glasi tudi v sistemu družbenega samoupravljanja približno tako: važno je, da državljanji sami odločajo, ne pa tudi, da izražajo svoje mnenje o tujih odločitvah. Kakor je razvidno, prilagaja birokracija svoje dokaze novi družbeni klimi. Zdaj ne nastopa več javno proti kritiki lastne dejavnosti, marveč jo prikazuje kot sekundarno ali celo nepotrebno v samoupravnem sistemu. Toda ta demagogija ne more nikogar preslepiti. Kajti zakaj bi se ti dve možnosti izključevali — ravno narobe, najbolje je, da se dopolnjujeta.

Res je, brez redne javne kritike vsakogaršnje dejavnosti sistem družbenega samoupravljanja ne more biti popoln. Taka kritika je neogibna kot učinkovita oblika družbene kontrole in vpliva ne samo na državne, ampak tudi na samo-

upravne organe. Zakaj pozabiti ne smemo, da vsebuje ta sistem nasprotje med posrednostjo in neposrednostjo. Včasih se predvideva, da obstoji *popolnoma* neposredno samoupravljanje samo v majhnih delovnih organizacijah (v katerih vsi člani tvorijo organ samoupravljanja) in v najnovejšem času v delovnih enotah (zbori delovnih enot). Sicer pa delovno organizacijo kot celoto upravljajo samo izvoljeni člani, ki pravzaprav *posredujejo* med njenimi preostalimi pripadniki in upravljanjem. Da o obsegu posredovanja v upravljanju politično-teritorialnih skupnosti niti ne govorimo. K temu je treba prišteti še dejstvo, da so odborniki in poslanci skupščin samostojni v zavzemanju stališča, čeprav so odgovorni volivcem. Skratka, delovni človek direktno upravlja družbo samo v majhni meri, v največji stopnji pa jo upravlja indirektno. Zato mora imeti možnost, da javno izraža svojo kritično sodbo o dejavnosti teh izvoljenih posrednikov in, razume se, prav tako neizvoljenih, postavljenih javnih funkcionarjev.

Javna družbena kritika pomeni eno od nenadomestljivih sredstev za preraščanje tipa *homo duplex*. Samo v sistemu družbenega samoupravljanja, ki vsebuje tudi tako kritiko, je mogoče ustvarjati socialni karakter, ki ga odlikujejo kritičnost, nekonformnost in avtonomnost.

4. Slabosti družbene kritike pri nas

Z uvajanjem družbenega samoupravljanja smo v naši državi dosegli prve resnejše rezultate v razvoju javne družbene kritike. V najnovejšem času so čedalje izrazitejši. Največ smo prav gotovo dosegli tam, kjer je državljan kritik in hkrati dejansko odloča samoupravnih delovnih organizacijah. Ko pa gledamo na državljanov radij dalje in dalje proč od središča njegovega kroga, v širših sferah družbene organizacije in življenja, postaja kot družbeni kritik čedalje manj učinkovit. S temi besedami lahko na kratko povzamemo vse tisto, kar bom zdaj nadrobneje povedal o bistvenih omejitvah naše sodobne družbene kritike.

V prizadevanju, da bi namesto državnega uresničili čim neposrednejše družbeno samoupravljanje, smo dokaj zanemarili razvoj *temeljitejše* javne kritike kot oblike učinkovitega *posrednega* vpliva na upravljanje družbe. Kaže, da se nekateri posamezniki slepijo z mislijo, da uvajanje in razvijanje družbenega samoupravljanja *avtomatično* rešuje problem javne družbene kritike. Da to ne drži in da so za to potrebni posebni napor, kažejo te bistvene pomanjkljivosti naše sodobne družbene kritike, kakor jih vidim jaz.

1. *Temeljitejša* družbena kritika je še zmerom dosti bolj zasebna in ustna kakor javna. Pri nas se zasebno in ustno zadosti kritizira, toda učinek take kritike je v primeri z javno in pismeno seveda veliko manjši. Vrh tega je taka kritika zelo ugodna za razvoj zabavljanja. Samo kot javni kritik se lahko človek nauči, da ne zabavlja. Za javno kritiko je človek odgovornejši in si zategadelj bolj prizadeva, da bi jo osnoval na dejstvih in drugih razlogih, kakor tudi, da bi ocenjeval bolj vsestransko (ne samo negativno, ampak tudi pozitivno) kritično. Toda za kaj takega je neogibno potrebno, da je seznanjen z družbeno relevantnimi dejstvi. Pri nas pa je še dandanes pravica do poznavanja teh dejstev dokaj omejena.

Učinkovito se je mogoče boriti proti družbenim deformacijam samo z javno kritiko. Vendar imamo še mnogo že vnaprej propadlih poskusov, da bi

se proti neki obliki anonimnosti borili z neko drugo obliko anonimnosti. V po-nazorilo navajam tale primer: »Večernje novice« z dne 12. februarja 1963 so priobčile novico, da so se vodilni funkcionarji v Svetozarevu odločili, da je treba vsak poskus intervencije, *tudi če gre zanje same (!)*, prijaviti na določeno telefonsko številko na ljudski odbor, potem pa bodo že *oni (!)* storili, kar je potrebno. Kolikor je to res, je treba reči, da bi bil njihov boj zoper »vip« veliko uspešnejši, ko bi bili sklenili, da je treba vsak tak primer, *tudi če gre zanje same*, sporočiti, denimo, lokalnemu časniku, da bi o tem pisal. Razume se, da naj bi imel v istem časniku vsakdo, kdor sodi, da je upravičeno interveniral, tudi možnost, da stopi pred javnost in to dokaže.

Pri nas so deklarativno vsi za pospeševanje javne družbene kritike, pri kateri ne bi bil nihče izvzet, vendar je še veliko takih, ki to kritiko anonimno dušijo in jo utesnjujejo z nekimi nedekretiranimi omejitvami.

2. Pobuda za *temeljitejšo* javno kritiko prihaja praviloma od zgoraj. Težko je znikati, da smo tako kritiko imeli pretežno samo po pismih izvršnega ko-miteja CK ZKJ, Titovem govoru v Splitu ipd. V socialistični družbi pa mora pobuda za kritično komunikacijo prihajati ne samo od zgoraj, ampak tudi od spodaj. Poudariti je treba tudi to, da ima veliko naših ljudi še zmerom navado, da bolj gledajo na to, *kdo* javno kritizira, kot na to, *kaj* ob tej priložnosti govori ali piše.

Vzrok, da pri nas še zmerom ni instituta za raziskovanje javnega mnenja, po moji sodbi ni samo v pomanjkanju ustreznih strokovnjakov, marveč tudi v določenem — lahko da nezavednem — podcenjevanju tako imenovanega neuradnega javnega mnenja.

3. Iz doslej povedanega izhaja tudi to, da je naša družbena kritika večidel periodična in kampanjska, namesto da bi bila stalna metoda družbenega vpliva. Zavaljo tega se včasih kopičijo pomanjkljivosti in deformacije. Te pa s svoje strani zahtevajo kritično kampanjo — in tako se krog zapre. Edini izhod je v prizadevanju, da bi se *nepretrgano* vzdrževalo tako ugodno ozračje za javno kritiko, kakršno smo imeli doslej samo občasno, na primer po obeh pismih ali ob diskusijah o načrtih za program ZKJ in ustavo.

4. Javno se kritizirajo pri nas skoraj izključno samo pojavi, zelo malo pa tudi posamezniki, ki stojijo za njimi, posebno če so to javni funkcionarji. Razvoj družbenega samoupravljanja je sicer razširil skupno odločanje in skupno odgovornost, toda zato še ni treba tako zanemarjati individualne odgovornosti kot doslej. Kakor da se je razvilo pojmovanje o neki brezosebni odgovornosti: kadar se kritizirajo napake in deformacije, se zmerom govori »mi«, kot da vsi delamo vse in kot da smo vsi za vse odgovorni. Navedli bomo en primer: Nedolgo tega je rekel neki javni funkcionar: »Velike napake s m o zagrešili pri orga-nizaciji železnic« (s čimer je mislil ustanavljanje velikega števila majhnih železniških podjetij), čeprav se sam ukvarja z ideološkimi vprašanji in vrh tega lahko ve, *kdo* je zakrivil te napake. V našem okolju je direktna kritika z na-vedbo imen še zmerom izjemen dogodek. Tega ni niti v kritiki med znanstve-niki. Vendar je znano, da je kritika lahko do kraja uspešna samo takrat, kadar je konkretna.

5. Kritika ne sega dovolj vertikalno. Kadar sta kritik in kritizirani na isti ravni v hierarhiji družbenih funkcij, jo še kar zasledimo, kadar pa kritika sega čez to raven, je docela posplošena in se nanaša samo na nekatere pojave.

Morda ne bo odveč, če rečem še to: javni delavci zelo redko polemizirajo med sabo o kaki diskutabilni stvari. Bržkone menijo, da morajo vsi javni funkcionarji zbujsati vtis, da so v vseh stvareh enih misli. Razume se, da to ni potrebno. Ker je sicer dovolj znano, da imajo redno številne interne diskusije o družbenih vprašanjih, kar je popolnoma normalno, ne razumem, zakaj vsaj nekatere od njih ne prodrejo v javnost. To bi samo pozitivno vplivalo na ustvarjanje ozračja za javno družbeno kritiko in diskusijo.

Prev. J. F.

(Se bo nadaljevalo)

RAZGOVORI

KULTURA IN NEKULTURA

Niko Grafenauer

Kultura ni kultura, če ni sestavni del določenega socialnega ambienta. Samo v takem stanju integriranosti se lahko uveljavi ustrezna določitev in opredelitev kulture in njene funkcije v konkretni družbi. Zategadelj je razumljivo, da je kultura posamezne družbe tem višja, čim globlje je prodrla v vse medčloveške odnose.

Našo kulturo in njen organični razvoj dandanašnji ogrožata dve izrazito neustrezni pojmovanji tega družbenega fenomena, ki bi ju verjetno najeksaktnije označili kot birokratsko izolacionistično in tehnokratsko utilitaristično gledanje na kulturo in njeno poslanstvo. Prvo skuša kulturo odtegniti realnemu družbenemu dogajanju in ji s tem odvzeti tisto socialno funkcijo, ki jo le-ta mora imeti, če noče zdrkniti na docela nenaravno in družbeno jalovo pozicijo. Drugo pojmovanje kulture pa je nastalo v območju tiste miselne strukture, ki ji je kultura le sredstvo, ne pa tudi cilj. Zategadelj jo zreducirano v preparat, potiska na zmotno raven čistega prosvetiteljstva, kjer dostikrat doživlja najhujše zastranitve. Takšna izrazito, enostransko naravnana miselnost, očitno zanikuje njeno večsmerno družbeno funkcijo, ki edina omogoča skladen kulturni razvoj določene družbe. Opisani odnos se uveljavlja tudi nasproti posameznim kulturnim dejavnostim, kjer ponekod dobiva že več kot nevzdržne razsežnosti.

Da je res tako, smo se lahko prepričali na premieri Rožančevega dramskega feljtona *Topla greda*, ki ga je 31. maja letos *Oder 57* skušal uprizoriti v Križankah. Predstava je bila že po petnajstih minutah preprečena. To je dosegla organizirana skupina gledalcev, ki je prišla v Križanke z izrecnim namenom, da uprizoritev onemogoči, kar je docela in nedvoumno razvidno iz številnih pisem bralcev v *Delu*. Ta akcija je bila javnosti spočetka prikazana kot spontana revolta prizadetih gledalcev.

Pustimo ob strani vsebino Rožančeve igre, saj mi, zaradi opisanega posega v njeno izvedbo, ni bilo dano, da bi se v celoti seznanil z njo; raje se pomudimo ob vsebini incidenta samega in ob reakciji v javnosti nanj.

Vsekakor je tovrstna metoda »gledališke kritike« neobičajna v našem kulturnem prostoru po vojni in je očitvidno izraz določene ideološke nestrpnosti, ki v širšem obeležju, zlasti ob razburjenju okrog *Perspektiv*, dobiva nenavadne

MNENJA

DRUŽBENA KRITIKA V SOCIALIZMU

Svetozar Stojanović

(Konec)

5. Idejna enotnost in družbena kritika v socializmu

Seveda pa ni treba dovoliti kritike temeljnih načel, na katerih je osnovana naša socialistična družba. Zato je tudi rečeno v Ustavi SFRJ: »Teh svoboščin in pravic ne sme nihče zlorabljeni za rušenje temeljev socialistične demokratične ureditve, določene s to ustavo...« To bi bila kritika s pozicij bodisi buržoazije bodisi birokracije ali skupin, ki bi hotele obnoviti stanje, v katerem so imele izključno pravico do določanja družbenih pogojev življenja. S ponovno vzpostavitvijo te izključne pravice bi osvobodili tiste, ki hočejo onemogočiti osvoboditev vse družbe. Pri tem pa se je treba zavedati, da je meja med socialistično in buržoazno kritiko dosti dalje, kakor jo — iz čisto razumljivih razlogov — postavlja socialistična birokracija.

Kaj natančno pomeni »svoboda kritike in boj mnenj na socialističnih pozicijah«? Kako hkrati zavarovati idejno enotnost socialistične družbe in omogočiti redno in temeljitejšo javno družbeno kritiko? Kakšen je in predvsem, kakšen mora biti odnos med demokracijo in centralizmom v principu demokratičnega centralizma?

To so vprašanja, ki jih še nismo dovolj razčistili ne teoretično ne praktično. S takim položajem se okoriščajo birokrati v politiki, da preprečujejo javno družbeno kritiko, in birokrati v znanosti, da bi onemogočili svoboden razvoj znanosti. Obotavljajnje pred preciznejšimi in iskrenejšimi odgovori na postavljena vprašanja je po moji sodbi eden od poglobitvenih vzrokov za tiste pomanjkljivosti družbene kritike, o katerih je bila beseda v prejšnjem razdelku.

Omenil sem birokrate v politiki in birokrate v znanosti. Značilnosti prvih so predobro znane, da bi se bilo treba ustavljati pri njih. Da se izognem morebitnemu nesporazumu, naj poudarim samo to, da politik in birokrat nista sinonima. Pojem »birokrat v znanosti« se uporablja dosti redkeje. Zato je potrebno, da se nekoliko pomudimo pri njem. Razumljivo je, da lahko tukaj govorimo samo o nekaterih značilnostih te vrste ljudi.

Z birokratom v znanosti je v tem kontekstu treba razumeti človeka, ki ima sicer znanstven naslov, vendar sam ni zmožen ustvarjati znanstvenih del, tako da svojo »znanstveno« dejavnost izčrpa s tem, da resnične znanstvenike stalno obtožuje »idejnih odmikov« in se obrača na birokrata v politiki, naj uporabi administrativne ukrepe proti njim. Ves njegov odnos do marksizma je obrambne narave: brez moči je, da bi ga sam ustvarjalno razvijal, in ima fiksno idejo, da ga nekdo kar naprej napada in da ga je zato treba braniti. Metoda njegove kritike je transcendentna, ne pa imanentna, kakršna bi morala biti v prvi vrsti, da bi bila znanstvena. To pomeni, da birokrat ne razčlenjuje mnenja, ki ga kritizira, in ne dokazuje, da je *neresnično*. Namesto tega samo trdi, da je *nepravilno* (ni treba pozabiti, da ima beseda »nepravilno«

koren v besedi »pravilno« in da je nezrahljan obstoj vnaprej predpisanih pravil za vedenje in mišljenje eden od bistvenih elementov psihosocialne strukture birokracije) in v veri, da ga je s tem »znanstveno« pobil, postavlja svoje nasprotno mnenje. Birokratska metoda »znanstvene« kritike je tudi klasifikacijska: namesto da bi birokrat določeno gledišče razčlenil in dokazal, da je neresnično, se zadovoljuje samo s tem, da ga razglasi za nemarksistično, prepričan, da ga je že s tem samim ovrgel. Mimogrede naj pristavimo še to, da si birokrat niti ne prizadeva, da bi svojo klasifikacijo resno znanstveno razložil, marveč se omejuje samo na to, da lepi klasifikacijske etikete.

Psihoanalize in socioanalize birokrata v znanosti ni težko opraviti. Njegova obrambna agresivnost je samo krinka in kompenzacija za lastno znanstveno impotenco. Ostra kritika, ki jo naslavlja na druge, mu vzbuja občutek lastne veljave, hkrati s tem pa se v podzavesti čuti izrazito manjvreden. Socialno gledano omogoča birokrata v znanosti birokrat v politiki. Prvi se ne more obdržati, če ne beži pred lastno svobodo in obenem ne ogroža svobode pravih znanstvenikov, če birokratiziranemu politiku stalno ne prisega zvestobe in mu ne služi. Skratka, birokrat, tudi tisti v znanosti, spada k tipu tako imenovanega avtoritarnega karaktera.

A treba se je vrniti k postavljenim vprašanjem. *Temeljne* vrednosti in cilji naše socialistične družbe so po mojih mislih jedro njene idejne enoinosti. Takih vrednosti in ciljev ni mnogo. Navedel bom nekatere od njih: družbena lastnina, družbeno samoupravljanje in socialistična demokracija, načrtno družbeno delo, miroljubna in socialistična zunanja politika, neodvisnost države, socialistični internacionalizem ipd. Prav gotovo je mogoče diskutirati o njihovem preciznem pomenu in tempu njihovega uresničevanja, nikakor pa ni mogoče dvomiti, da so to naše osnovne vrednosti in cilji in da morajo take tudi ostati. Vse drugo, to se pravi vse *instrumentalne* vrednosti in sredstva pa morajo biti predmet nepretrganega boja mnenj in kritike. Zakaj s predpostavko istih temeljnih vrednosti in ciljev se spori o njih zreducirajo na empirične in logične, ki so *načeloma* rešljivi z ustrezno argumentacijo. Sicer pa je že praksa sama nedvoumno pokazala, da njihova svobodna obravnava (priključimo si v spomin neprizanesljive kritike, ki sta jih omogočila pismo izvršnega komiteja in Titov govor v Splitu) našo družbo samo še bolj združuje okrog tega njegovega idejnega žarišča.

Res pa je, da živi vsaka družba, tudi socialistična, v *skrajni konsekvenci* od uresničevanja sklepov, ne pa od diskusije o njih. Zato princip demokratičnega centralizma obvezuje, da jih vsi izvajajo, ko so že sprejeti. Tu je mesto, da izrazim svoje mnenje še o drugem polu nasprotij v okvirih načela *demokratičnega* centralizma. Po moji presoji je družbena praksa implicitno že do neke mere korigirala našo dosedanjo uradno koncepcijo demokratičnega centralizma. Sodim, da se mora naša družba v vsem obsegu zavedeti te spremembe, jo eksplicirati in uradno potrditi, saj je to pogoj za nadaljnji resnejši razvoj javne družbene kritike.

Načelo *demokratičnega* centralizma mora po mojem mnenju pomeniti ne samo to, da sprejemamo sklepe po svobodni diskusiji ali po demokratično izbranih organih, ampak tudi to, da imajo tisti, ki niso prepričani o njihovi pravilnosti, še možnost, da to na ustrezen način in na ustreznem mestu tudi *dalje* dokazujejo, čeprav se razume, da ne smejo zavirati njihovega izvajanja v

praksi. Praksa bo pa že pokazala, kdo ima prav. Dosedanja uradna koncepcija je sankcionirala diskusijo in kritiko izključno *pred* sprejetjem sklepa, razen kadar je šlo za *nadaljnjo* diskusijo in kritiko tistih, ki so ga sprejeli, ali tistih, ki so jim bili nadrejeni. Nihče ne bo oporekal, da so lahko tudi najbolj demokratični sklepi zmotni in da najsvobodnejše izvoljeni in najsvobodnejši organi in ljudje včasih delajo napake. Če načelo demokratičnega centralizma ne bi pomenilo tudi tega, kar sem rekel, ne vidim možnosti za demonopolizacijo važnejše kritike. Da bi napačni sklep popravili, pa je seveda potrebno, da se ljudje, ki so ga sprejeli, najprej prepričajo, da je napačen. Zato je nujno, da kdo *začne* dokazovati, kako je slabo, kar se dela, zakaj če drugi tega ne morejo, ostane to izključna pravica tistega, ki je sklep sprejel, ali tistega, ki mu je nadrejen.

Prepričan sem, da brez predložene spremembe v pojmovanju in potemtakem tudi v izvajanju načela demokratičnega centralizma sploh ni mogoč daljši skok v procesu preraščanja tipa *homo duplex* (dvojni človek), o katerem je Marx izrekel globoke analitične in obenem kritične besede. Fenomen *homo duplexa*, kakršen je v našem kontekstu, sestoji v glavnem iz tega: človek eno dela in javno govori, nekaj drugega, kar je različno in negativno, pa o tem misli. Samo začetna stopnja v preraščanju te razcepljenosti na javno in zasebno osebnost se doseže s tem, da človek lahko reče, da se s predlaganim sklepom ne strinja, čeprav mora potem, ko je kljub njegovemu neodobravanju demokratično sprejet, delati za to, da se izvaja. Zakaj potem je prisiljen, da dela, s čimer se ne strinja, ne da bi mu bilo še naprej omogočeno, da se s kritiko upira ustreznemu sklepu. Eden od možnih izhodov zanj je v tem, da izstopi iz določene organizacije. A kaj, če mu ni do tega, zato ker se s temeljnimi načeli in najvažnejšimi stvarmi v praksi te organizacije strinja, ne strinja pa se samo z določenimi sklepi? Potem obstoji v okviru določene organizacije možnost za preraščanje njegove dvojnosti v tem, da bo dobil, čeprav praktično ne bo smel ovirati izvajanja sklepa, s katerim se ne strinja, pravico, da še naprej dokazuje, da je sklep nepravilen.

Gotovo ni organizacije, ki bi mogla biti uspešna, ne da bi bila poskrbela za složnost svojih članov v izvajanju sklepov. To je tako imenovana enotnost akcije. Toda njena uspešnost, da o demokratičnosti niti ne govorimo, se ne samo manjša, ampak, nasprotno, krepi z *nepretgano* svobodno izmenjavo mnenj o njenih akcijah. Šele organiziranje tistih, ki se ne strinjajo z določenim sklepom, bi vodilo v frakcionizem, ki nedvomno onemogoča uspešnost organizacije kot celote. Kadar pa se njen član *kot posameznik* ne strinja s sprejetim sklepom in kadar to izraža, čeprav skupaj z drugimi dela za njegovo praktično izvajanje, potem ni niti najmanjše nevarnosti frakcionizma, zakaj skupina tistih, ki to počno, se spreminja od primera do primera in ni organizirana.

Realizacija predložene pravice bi samo še bolj pospešila proces, v katerem zasedajo pomembne družbene položaje bolj samostojni, iniciativni in kritični ljudje.

6. Pomanjkanje kritične tradicije. Ustava SFRJ in družbena kritika

V družbeni kritiki nimamo niti buržoazno-demokratične tradicije. Zato, a tudi zavoljo nekaterih drugih vzrokov sodijo birokrati, čeprav tega ne trdijo javno, da naša družba še ni zrela za razvoj temeljitejše družbene kritike. Po nji-

hovem je treba najprej razviti kritično zavest in odgovornost, šele potem pa vztrajati tudi pri razvijanju javne kritike. Toda to je absurd, zakaj prvo je mogoče doseči samo, če si na položaju kritika. Sicer pa je birokracija analogno argumentirala svoj odpor zoper uvajanje družbenega samoupravljanja. Vendar naša družba ni čakala, da bi se ljudje najprej s čarobno palico usposobili za samoupravljanje in bi ga šele potem začeli razvijati, zato ker je bilo jasno, da je to mogoče samo v praksi samoupravljanja. Zoper birokratsko opravičevanje situacije, v kateri je danes družbena kritika, je mogoče reči tudi tole: če so naši državljani zreli za široko samoupravljanje, kar pomeni predlaganje in oceno izredno pomembnih sklepov, zakaj potemtakem ne bi bili sposobni tudi za kaj manj kompliciranega — za odgovorno kritično presojanje o tujih sklepih?

V našem sistemu že dolgo obstoje oblike družbene organizacije, ki omogočajo učinkovitejši razvoj javne družbene kritike. Problem je zdaj samo v pomanjkanju navad. Ne moremo pa kar naprej govoriti, da jih nimamo, nekdo jih mora začeti ustvarjati in pripravljati precedense. Zbuja se vtis, da bi nekateri ljudje podprli temeljitejšo javno kritiko, ko bi se moglo vnaprej zagotoviti, da bo zmerom upravičena. To pa je, razume se, nemogoče. Zadostno jamstvo je že to, da tudi sama kritika ni izvzeta od kritične ocene. Da bi ugotovili neupravičenost kake kritike ali njen zabavljashi značaj, je zategadelj najbolje dovoliti, da se izreče, potem pa se to konstatira v njeni javni oceni.

Naša nova ustava odpira velike možnosti za razvoj javne družbene kritike. O tem je rečeno v njej med drugim tudi tole: »Zajamčena je svoboda tiska in drugih oblik informacij, svoboda združevanja, svoboda govora in javnega nastopanja ter svoboda zborovanja in drugega javnega zbiranja. Občani imajo pravico s sredstvi informacij izražati in objavljati svoje mnenje, uporabljati sredstva informacij za svoje obveščanje ter izdajati časnike in drug tisk in z drugimi obveščevalnimi sredstvi širiti informacije.« Toda ustava SFRJ lahko prispeva k razvoju javne družbene kritike ne samo z uzakonitvijo pravice do nje, ampak tudi z nekaterimi novostmi v organizaciji družbe. Tu mislim zlasti na spremenjeno strukturo skupščin, ki daje poslanikom in odbornikom možnost za bolj kvalificirano odločanje in kritiko. Le da ne smemo pozabiti, da mora biti tudi skupščinsko delo samo predmet javne kritične ocene, zakaj poslanci in odborniki so *posredniki* med državljani in upravljanjem. Kakor je znano, določa ustava tudi principe rotacije in omejuje pravico do ponovne izvolitve oziroma do izvrševanja iste javne funkcije. Nedvomno ustvarja uresničenje teh načel večjo možnost za kritično oceno dela javnih funkcionarjev.

Sama ustava vsekakor ne zadošča za to, da bi se ustvarilo stanje, v katerem bo dejavnost vsakega posameznika v principu deležna javne kritike. Treba je gojiti in podpirati vsak posamezen primer utemeljene javne kritike. Ustava je postavila nalogo, da se zagotovi javnost dela vseh družbenih organov in funkcionarjev. To ne bo mogoče vse dotlej, dokler ne bodo dokončno postavljeni v situacijo, ko bodo morali pred javnostjo braniti in utemeljevati svoje odločitve in postopke.

Tukaj bi hotel povedati nekaj besed še o moralnem aspektu družbene kritike. Človek namreč nima samo pravne, ustavne pravice do javne kritike, marveč hkrati po eni strani tudi moralno pravico in moralno obveznost, da kritizira, po drugi strani pa moralno odgovornost oziroma zaslugo za svojo

kritiko. Posebej je treba poudariti, da je socialistični državljani moralno obvezan, da kritizira — in to javno —, kar po njegovem mnenju zasluži kritiko.

Pri nas je še zmerom zelo žilava malomeščanska miselnost, ki si hoče vnaprej zagotoviti varnost. Veliko ljudi trdi, da bi nekatere stvari javno kritizirali, ko bi se jim zajamčilo, da ne bodo naleteli na odpor in »da se jim ne bo nič zgodilo«. Socialistična družba je gotovo dolžna, da ustvarja tako klimo za kritiko, kakor je gotovo tudi to, da imamo še zmerom posameznike, ki izdajavsko, javnosti za hrbtom preprečujejo poskuse javne kritike ali se pozneje zatekajo k represalijam proti kritikom. Vendar je treba pač vedeti, da je v javni kritiki kot vrsti dejavnosti zmerom pričujoč določen riziko in da si je pravico do kritike treba priboriti, vzeti, nikomur pa je ni mogoče pokloniti. Strahopetcu in konformistu ne more nihče dati svobode kritike. Jasno je, da ni treba nikomur — tudi ko bi bilo to mogoče — zajamčiti, da njegova kritika ne bo naletela na kritično oceno. Zakaj pravica do kritike ne predpostavlja samo odgovornosti človeka kot kritika, marveč tudi pravico in celo dolžnost drugega človeka, da kritično ocenjuje njegovo kritiko.

7. Kritična vloga sredstev za množično komunikacijo

Vse pomanjkljivosti naše družbene kritike, o katerih sem podrobno govoril v četrtem razdelku, se vsekakor nanašajo tudi na ustrezno vlogo sredstev za množično komunikacijo: tisk, radio, televizijo ipd. Če ne odpravimo njihovih pomankljivosti, razvoj redne javne družbene kritike ni mogoč. Ob tem je treba razčistiti neko načelno stvar. Postavlja se namreč vprašanje, čigava so sredstva za javno komunikacijo. Razumljivo je, da se bodo vsi strinjali, da so *družbena*. Toda to niti ni sporno. Mnenja se razhajajo šele ob posledicah te podmene.

S primeri je najlažje razložiti, o čem je beseda. Časnik delovne organizacije se v praksi običajno spreminja v glasilo njenih vodilnih organov: uprave, delavskega sveta, odborov družbenopolitičnih organizacij ipd. Na to kaže poleg drugega tudi okoliščina, da tak časnik objavlja kritične sestavke o njihovem delu samo v izjemnih primerih. V resnici pa bi moral biti organ člano v delovne organizacije in kot tak skrbeti za kritično dejavnost vseh njenih pripadnikov, všteti vodstvo. Ali vzemimo za primer časnik, ki obsega teritorialno politično skupnost. Razen v izjemnih primerih ne moremo ne v pisnih bravceev ne v člankih njihovih sodelavcev zaslediti kritičnih ocen dejavnosti njihove skupščine ali vodstev družbenopolitičnih organizacij. Če pa gre za časnik družbenopolitične organizacije, ugotovimo, da je tudi ta v praksi spremenjen v organ njenega vodstva, ne pa članstva: skoraj nemogoče je najti v njem kritiko njegovega dela ali dejavnosti posameznih javnih funkcionarjev.

Tisti javni funkcionarji, ki preprečujejo institucijam za množično komunikacijo, da bi postale nosivke javne družbene kritike, običajno opravičujejo svoje neupravičeno vmešavanje v njihovo delo s tem, da trdijo: »mi jim dajemo materialna sredstva«. Le da bi bilo dobro, ko ne bi pozabljali, da to niso njihova, marveč *družbena* sredstva, in ko bi iz tega posneli ustrezne sklepe. Tisk, radio ipd. morajo biti organ ne samo tako imenovanega uradnega, marveč tudi neuradnega javnega mnenja.

Kakor ni treba, da bi bili časniki organi zgolj posameznih vodstev, tudi ni treba, da bi bili samo glasila svojih uredništev. Vendar je mogoče opaziti tudi

pojave svojevrstnega monopolizma uredništev. Znani so mi primeri redakcij, ki niso hotele objaviti utemeljene kritike, napisane ob sestavkih njihovih članov o določenih družbenih pojavih in dogodkih. Namesto tega so sicer bili pripravljeni natisniti mnenje piscev takih kritik, vendar brez kritičnih opomb o člankih njihovih novinarjev.

Ce hočemo odpraviti pomanjkljivosti v delovanju institucij za množično komunikacijo, seveda ne zadošča, da se dosledno reši načelno vprašanje o njihovem odnosu do družbe, marveč je neogibna tudi njihova kadrovska krepitev. Zakaj za resnejšo družbeno kritiko *splošni* tip novinarja, ki danes bolj ali manj prevladuje pri nas, ni dovolj kvalificiran. Dobre kritične sestavke o našem gospodarstvu, ki bi vplivali na javnost, pa tudi na tiste, ki gospodarstvo vodijo, lahko piše npr. samo novinar z odlično ekonomsko izobrazbo. Novinarji notranjih rubrik naših časnikov pa praviloma niso taki, zato ni čudno, da v glavnem registrirajo gibanje v gospodarstvu in ponavljajo ocene, ki so jih že izrekli gospodarski voditelji.

8. Položaj naše sodobne satire kot oblike družbene kritike

Satira je posebna, umetniška oblika družbene kritike. Zato ta razprava ne bi bila niti približno popolna, ko bi ne spregovorila tudi o stanju naše sodobne satire.

Zadnja leta so naši satiriki premaknili težišče svoje kritike z ostankov kapitalistične družbe na pojave, ki nastajajo v socialističnih družbenih razmerah. Če se zagotovijo vsi preostali neogibni pogoji, odpira taka situacija široke možnosti tej vrsti umetniške kritike družbe. Tu smo dosegli tudi že vidnejše rezultate. Omenil bom samo enega, ki je po mojem mnenju najvažnejši — to je Vibova knjiga »Budivka«, v kateri so nekateri teksti izredno kvalitetni. Toda kakor doslej želim govoriti predvsem o pomankljivostih, ker je to družbeno bolj potrebno.

Pomanjkljivosti naše satire so sestavni del slabosti vse družbene kritike. O teh sem že podrobneje govoril. Satira ne more odpraviti svojih pomanjkljivosti, če ni povezana s preraščanjem omejitev te kritike. Pogosto se sliši, da je bistvena pomanjkljivost naše sodobne satire v tem, da se omejuje na »male« ljudi. Ni vzroka, da se ta misel ne bi odkrito razvila: predmet naših satiričnih tekstov danes praviloma še niso javni funkcionarji in pojavi med njimi. A vse dotlej, dokler ne bodo zajeti tudi ti, ne bo mogoče govoriti o kakem kvalitetnem skoku v razvoju naše satire. Mislim, da je enega od vzrokov za to stanje treba iskati v zmedbi, ki se kaže ob odnosu med satiro in njihovo družbeno avtoriteto. Nekateri posamezniki po vsem sodeč mislijo, da bi se zmanjšal njihov ugled, če bi še sami postali predmet družbene kritike in tudi satire. Toda to je prav gotovo velika zmeta, zakaj *proič* njihova avtoriteta, če jo imajo, ne sestoji v tem, da ljudje sodijo o njih, da so brez kakršnikoli napak in se nikdar ne motijo, in *drugič*, človekova avtoriteta raste, kadar ustvarja družbeno klimo, ki je ugodna za javno kritiko, posebno za kritiko lastne dejavnosti. Sicer pa državljani, kakor je znano, dobro vedo za njihove slabosti in napake, in ustno reagirajo s humorjem in satiro. Vendar je satira kakor sploh vsa družbena kritika mnogo odgornejša, kadar je javna.

Videti je, da je napoti tudi način, kako posamezniki ocenjujejo satirične tekste. Nanje namreč pogosto reagirajo z vprašanjem: »*Ali je res čisto tako?*« Takega kriterija pa satira po svoji naravi ne more vzdržati. Tu se mešata merilo za oceno satire in princip, po katerem je treba ocenjevati znanstvena dela in politične analize družbenega stanja. Satira pa v primeri s temi mora pretiravati, karikirati.

Če je del razlage za stanje v naši satirični literaturi mogoče najti v družbeni klimi, pa je drugi del treba iskati v samih satirikih. Ti z redkimi izjemami večidel čakajo, da jim kdo zajamči, da njihovi teksti ne bodo naleteli na upiranje tistih, na katere letijo. Razumljivo je, da je to prav tako kakor pri drugih oblikah družbene kritike absurd. Pravice do satire in svobode satire ni mogoče nikomur podariti, ampak si jo je treba izbojevati s samo satiro. Z drugimi besedami: edini izhod je v tem, da naši satiriki bolj kot doslej ustvarjajo precedense, da bolj pišejo satiro, po kakršni hrepenimo, in da, kolikor se bo kak odpor še pokazal, o čemer sem prepričan, *javno* povedo, za koga gre. Samo tako je mogoče zlomiti odpor proti satiri. Nikakor ni treba pozabiti, da je svoboda satire eden od zanesljivih kriterijev za stopnjo svobode v neki družbi in za kulturni nivo sploh in da bodo zato vsi tisti, ki jim je pri srcu nadaljnji proces demokratizacije naše družbe, podprli vsak posamezen primer dobre in temeljite satire.

Prevedel J. F.